

Bogdan R. Przybyła

**Dawne znaki graniczne na Pomorzu Zachodnim
w świetle prospekcji archeologicznej.
Przykłady z pogranicza drawsko-łobeskiego**

**Old border markers in Western Pomerania
in the light of the archaeological prospection.**

Examples from the borderland between Drawsko Pomorskie and Łobez

Abstract: The article presents preliminary results of the archaeological prospection of the former border track from the late Middle Ages and early modern period, located in the central part of Western Pomerania.

Keywords: old border markers, Pomeranian-Brandenburg border, *Dupna moggulla*, Western Pomerania, Łobez region, Drawsko Pomorskie region

Słowa kluczowe: dawne znaki graniczne, granica pomorsko-brandenburska, *Dupna moggulla*, Pomorze Zachodnie, ziemia łobeska, ziemia drawska

Wstęp

Rozwój stosunków feudalnych na początku późnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim przyczynił się do powstania nowych podziałów terytorialnych i gruntowych. Wyznaczone granice określały obszary własności lub prawa do władania ziemią jako rzadkiego dobra o wartości użytkowej. Ich posiadanie uprawniało do czerpania różnego rodzaju pożytków, ale również nakładało na właścicieli szereg zobowiązań wobec władzy zwierzchniej i mieszkańców tego terenu. Pierwsze punktowe granice, wyznaczone zazwyczaj w oparciu o topografię terenu, w miarę postępującej feudalizacji stosunków społecznych okazywały się zbyt niedokładne. Proces delimitacji wiązał się z coraz doskonalszymi metodami wyznaczania granic, co doprowadziło do ich linearyzacji. Wykorzystywane przy demarkacji naturalne elementy topografii uzupełniano sztucznymi znakami granicznymi, a sposoby i reguły ich stabilizacji z biegiem czasu ulegały znaczącym zmianom. Granice stały się nieodłącznym elementem krajobrazu osadniczego.

Temat znaków granicznych z obszaru Pomorza Zachodniego, szczególnie w badaniach archeologicznych, nie był dotąd podejmowany. W 2019 roku Łobeska Fundacja Archeologiczna rozpoczęła prace mające na celu ustalenie rzeczywistego przebiegu dawnych linii demarkacyjnych oraz sposobów ich znakowania w terenie. Badaniami objęto ok. 120 km dawnej wschodniej i południowej granicy ziemi łobeskiej, ze szczególnym uwzględnieniem odcinków lądowych. Podstawowy problem badawczy wiązał się z odtworzeniem sposobów znakowania granic na obszarze Pomorza Zachodniego od połowy XIII wieku do końca okresu nowożytnego, przede wszystkim zaś w czasach funkcjonowania w tym rejonie granicy pomiędzy Pomorzem a Brandenburgią.

Południowe oraz wschodnie rubieże ziemi łobeskiej odgrywały w przeszłości ważną rolę demarkacyjną. Już w połowie XIII wieku przebiegał tędy dukt graniczny dużego obszaru puszczańskiego Zarzęcice (*Sarcthicze*), wydzielonego w 1254 roku i przekazanego klasztorowi w Białobokach (Ślaski 1960, 107; Rymar 2017, 112–113). Po najazdach brandenburskich w XIII wieku ukształtowała się na tym terenie granica pomiędzy Księstwem Pomorskim a Brandenburgią. Następnie w wyniku reformy administracyjnej w państwie pruskim przeprowadzonej w 1724 roku ta dawna granica krajowa znalazła się na styku rejencji koszalińskiej i szczecińskiej. Od tego czasu aż do 1954 roku pełniła rolę granicy administracyjnej.

W ciągu 700-letniego funkcjonowania omawianej granicy wraz ze zmianami jej rangi i ogólnym rozwojem cywilizacyjnym modyfikacji ulegały również zasady znakowania. Jej wielokrotne odnawianie w przeszłości powinno skutkować nagromadzeniem różnorodnych znaków. Wprowadzanie nowych nie wiązało się bowiem z usuwaniem starych. Celem tych działań było często wzmacnianie stabilizacji granic w terenie (Kiersnowski 1960, 285) lub dostosowanie ich do nowych wymogów. W naszych badaniach przyjęliśmy zatem założenie, że na lądowym odcinku tego dawnego duktu granicznego powinno znajdować się wiele różnorodnych znaków możliwych do uchwycenia współczesnymi metodami archeologii nieinwazyjnej.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wstępnych wyników badań na około 16-kilometrowym odcinku południowo-wschodniej granicy ziemi łobeskiej. Obszar ten znajduje się w centralnej części województwa zachodniopomorskiego na terenach gmin Węgorzyno w powiecie łobeskim oraz Drawsko Pomorskie w powiecie drawskim (ryc. 1). Jego oś stanowi przebiegający tędy dawny dukt graniczny, będący do 1954 roku wschodnią granicą ziemi łobeskiej.

1. Źródła i metody pracy

Badania przeprowadzone zostały z wykorzystaniem metod teledetekcyjnych: analizy danych z lotniczego skanowania laserowego (dalej: ALS) i fotografii lotniczej oraz terenowej prospekcji archeologicznej. Korzystano również z dwóch dawnych kodeksów: wydanego w 1863 roku przez A.F. Riedla *Codex diplomaticus Brandenburgensis* (cz. 1, t. 24) (dalej: CB) i wydanego w 1768 roku przez F. von Dregera *Codex Pomeraniae vicinarumque terrarum diplomaticus 1 (bis 1269)* (dalej: CP). Szeroko stosowano metodę retrogresywną, bazując na dawnych opracowaniach kartograficznych. Teren badań położony jest w części Pomorza, w obrębie której począwszy od XVIII wieku na potrzeby wojskowe zostało zrealizowanych kilka projektów kartografii pruskiej. W ich wyniku wykonano w dużej skali zdjęcia topograficzne szczegółowo odwzorowujące rzeźbę terenu. Ze względu na ich jakość mapy należy traktować jako zapis topografii terenu w danym czasie (Konias 2010, 8).

Jednym z pierwszych tego typu opracowań była wydana w 1778 roku mapa prowincji pruskich powstała pod kierunkiem F.W.C. von Schmettaua. Wykonana została w skali ok. 1:50 000 i charakteryzowała się dużą dokładnością, przy mianowniku skali 718 895 km błąd wynosił 2,5 km. Źródło to ma dobre odwzorowanie ukształtowania terenu, co jest szczególnie ważne przy badaniach krajobrazu kulturowego. Już na początku XIX wieku w armii pruskiej zaczęły powstawać mapy stolikowe w skali 1:25 000. Oparte były na instrukcji gen. F.K.F. von Mufflinga z 1821 roku i są nazywane obecnie *Urmesstischblätter* w odróżnieniu od późniejszych, w pełni nowoczesnych map topograficznych *Messtischblätter*, charakteryzujących się tym samym cięciem i skalą. Te nowsze miały większą dokładność – przy mianowniku skali 337 610 km błąd wynosił tylko 0,41 km. Dużą innowacją było wprowadzenie opartego na interpolacji punktów wysokościowych poziomicowego odwzorowania terenu (Konias 2010, 173–174). Na wszystkich tych opracowaniach kartograficznych widoczny był przebieg granicy rejencji szczecińskiej i koszalińskiej, co miało zasadnicze znaczenie dla naszych badań.

Na podstawie wyników zestawienia treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku, danych kartograficznych oraz ALS ustalono, że na odcinku będącym przedmiotem tego opracowania opisana w recesie (CB, 306–307) dawna pomorsko-brandenburska granica krajowa i późniejsza odwzorowana na opracowaniach kartograficznych granica rejencji szczecińskiej i koszalińskiej pokrywały się ze sobą (ryc. 2). Potwierdziły to również badania terenowe, w trakcie których przy użyciu urządzenia GPSmap

firmy Garmin ustalono rzeczywisty jej przebieg w terenie. Wykorzystano zgeoreferowane wersje map: *Messtischblatt Dramburg 2460* (z 1929 roku) oraz *Labenz 2360* (z 1912 roku).

2. Dawne granice ziemi łobeskiej w źródłach historycznych

Na stan zachowania dawnych znaków granicznych na obszarze naszych badań miała wpływ intensywność późniejszych przekształceń krajobrazowych¹. W przeszłości realizowano tu dwie duże inwestycje – budowę linii kolejowej w okolicy wsi Brzeźnica w XIX wieku oraz budowę autostrady Berlin–Królewiec w okolicy Zagozdu, nieukończony przedsięwzięcie z lat czterdziestych XX wieku. Obydwie miały przebieg liniowy i tylko w nieznacznym stopniu kolidowały z obszarem dawnego duktów granicznego. Pewnej zmianie uległa natomiast lokalna sieć hydrograficzna, na której w przeszłości opierał się niewielki fragment linii granicznej. Należy również wspomnieć o drodze wojewódzkiej przebiegającej w pobliżu jeziora Małe Dołgie. Pozostały teren na przestrzeni wieków nie ulegał większym przekształceniom, co w istotny sposób przyczyniło się do zachowania znacznej części dawnych znaków granicznych do czasów współczesnych. Należy zaznaczyć, że przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w ostatnim okresie na wsi, zmiana prawa o ochronie przyrody i postępująca modernizacja rolnictwa wpływają bezpośrednio na destrukcję śladów po dawnych liniach granicznych.

Będący przedmiotem tego artykułu odcinek graniczny można podzielić na dwie zasadnicze części. Pierwsza, południowa, ma wyłącznie lądowy charakter. Rozpoczyna się w okolicy wsi Brzeźnica w gminie Węgorzyno, w miejscu lokalizacji dawnego punktu granicznego *Schwerstein* (CB, 306; Rymar 2017, 113) majątków Jankowo i Woliczno i dobiega do jeziora Małe Dołgie w okolicy wsi Zagozd. Druga, północna część oparta jest w znacznej mierze na hydrografii terenu i kończy się w okolicach Nętna.

W opinii niektórych badaczy (Ślaski 1960, 107) zarówno ustanowiona w połowie XIII wieku granica obszaru zwanego Zarzęcice, jak również późniejsza pomorsko-brandenburska granica krajowa pokrywały się na opisanym tu południowym odcinku. Porównując treści dyplomu z 1254 (CP, 349–352) i pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku (CB, 306–307), należy zauważyć istotną różnicę w sposobie ich opisu i znakowania. W dokumencie z połowy XIII wieku obszar Zarzęcice wyznaczono niemal wyłącznie

¹ Częściowo przedstawiam te zmiany w krajobrazie kulturowym, które mogły w sposób negatywny wpływać na stan zachowania dawnych znaków granicznych. Nie opisuję historii osadnictwa, ponieważ rozwijało się ono bezkolizyjnie po obu stronach badanej linii granicznej. Jego rozwój odegrał istotną rolę w rozgraniczeniach lokalnych, które nie są przedmiotem niniejszego opracowania.

w oparciu o naturalne elementy krajobrazu. Jedynym – prawdopodobnie antropogenicznym – punktem granicznym mogła być kamienna góra – *Dupna mugulla* (CP, 350; Kiersnowski 1955, 127–128). Zauważalny jest również brak przedstawienia przestrzeni między wymienianymi punktami granicznymi, co uniemożliwia jednoznaczne określenie rzeczywistego przebiegu duktu granicznego w terenie.

Opis granicy pomorsko-brandenburskiej z połowy XVI wieku (CB), choć dotyczy prawdopodobnie tego samego obszaru, opiera się już przede wszystkim na sztucznych znakach granicznych. Wymienia niewiele elementów topografii. Jednym z nich było zlokalizowane przy wyspie/kępie rzecznej (*Werder*) źródło (*Born*) oraz dwie rzeki i jezioro Dołgie Małe (*Dolgen*). Wszystkie pozostałe znaki graniczne mają charakter antropogeniczny. Z treści recesu (CB) wynika też, że była to granica liniowa. Często występuje stwierdzenie, że granica krajowa biegnie miedzą lub granicą pól. W jednym przypadku, na krótkim odcinku, granice wyznaczała droga. Wymieniane są również znaki punktowe, kopce graniczne i kamienie, które – jak wykazały badania terenowe – często były ustawione w bardzo małych odległościach i to do nich prawdopodobnie odnosi się wskazówka, że należy się kierować od znaku do znaku² (*malen zu malen*). Tylko raz mowa jest o dwóch bukach oznaczonych znakiem krzyża. W trakcie badań terenowych wiele z wymienianych znaków granicznych udało się odszukać.

3. Relikty dawnych granic w krajobrazie kulturowym w świetle prospekcji archeologicznej i dawnej kartografii

Na znacznej długości badanego odcinka granicy w trakcie prospekcji terenowych zlokalizowano dobrze czytelne liniowe znaki graniczne w postaci występujących na terenach rolnych miedz, w lasach natomiast ich kontynuacją były niewysokie wały z towarzyszącymi im na całej długości płytkimi i przeważnie stosunkowo szerokimi rowami. Wały mają ziemną lub – rzadziej – kamiennieziemną konstrukcję. Rozmiary miedz wzdłuż dawnej granicy są bardzo okazałe. Nie stwierdzono znaków liniowych na obszarach podmokłych.

Miedze w większości przypadków zachowane są w dobrym stanie. Porasta je krzaczasta roślinność i najczęściej dębowy drzewostan. Ich szerokość wynosi obecnie 4–12 m. Na podstawie danych ALS pochodzących z programu ISOK można wnioskować, że na przeważającej długości miedze osiągały w przeszłości średnio ok. 9 m szerokości. Jednym z czynników wpływających na ich kształt

---

² Termin „znak graniczny” ma dwa znaczenia: w szerszym dotyczy obiektów mających cechy znaku granicznego, a w węższym chodzi tylko o znaki umieszczane na granicznikach, np. krzyże (Maisel 1989, 291). W tym przypadku mowa jest o znakach w pierwszym, szerszym rozumieniu. Odległości między znakami granicznymi zależały od wielu czynników.

były panujące na tym obszarze szczególne warunki terenowe. Dawny dukt graniczny przebiegał południkowo – poprzecznie do skierowanego ku zachodowi spadku terenu. W wyniku długotrwałej uprawy roli wzdłuż linii granicznej w zależności od panujących warunków geologicznych uformowały się na tych obszarach tzw. wysokie miedze lub terasy rolne (Podlasiński 2001, 189–193). Poza znaczną szerokością miedze przybrały asymetryczny kształt, a ich wysokość charakteryzuje się dużą zmiennością. Od strony zachodniej waha się ona w granicach 0,3–2,0 m, od strony wschodniej natomiast 0,3–0,6 m. Wykształcone formy będące efektem długotrwałej uprawy roli stanowią obecnie trwałe element krajobrazu kulturowego (ryc. 3).

Do znakowania dawnej granicy wykorzystywano również punktowe znaki graniczne. Na wielu odcinkach miedz i wałów granicznych w trakcie prowadzonych badań terenowych stwierdzono występowanie licznych kamiennych znaków. Tylko w jednym przypadku kamień oznaczony był znakiem krzyża. Zwykle były to nieobrabiane i nieoznakowane eratyki. Ich zlokalizowanie i odróżnienie od kamieni, które znalazły się na miedzach przypadkowo, było bardzo trudne, a czasami wręcz niemożliwe. Pas rozgraniczający stawał się bardzo często zrzutowiskiem kamieni zbieranych z przyległych pól. W wielu przypadkach kamienie stanowiące granicę zachowały jednak pierwotną pionową pozycję i stabilne posadowienie w gruncie. Inne, płaskie, wskazywały kierunek zgodny z przebiegiem dawnej linii granicznej. Na niektórych odcinkach miedz znaki kamienne ustawiane były w niewielkich, w miarę równych odstępach, co również pomogło w ich identyfikacji. Od 1724 roku dawna granica pomorsko-brandenburska na odcinku będącym przedmiotem niniejszego opracowania została przekształcona w granicę administracyjną rejencji, a następnie, po 1950 roku, w granicę województw szczecińskiego i koszalińskiego. Po 1954 roku przyjęła ona lokalną funkcję. Na obszarze naszych badań obok dawnych kamieni granicznych występują również współczesne granitowe oraz cementowe słupki graniczne (ryc. 4).

Na całej długości tej części linii demarkacyjnej stwierdzono występowanie licznych kamiennych, kamienno-ziemnych lub wyłącznie ziemnych kopców granicznych. U zbiegu granicy krajowej i granic lokalnych mają one znacznie większe rozmiary niż pozostałe. W wyniku długotrwałej uprawy roli wzdłuż linii granicznej kopce ziemne przybrały soczewkowaty kształt (ryc. 5). Na podstawie treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego (CB) można wnioskować, że część z nich została usypana na potrzeby znakowania granicy krajowej w okresie sporządzania tego dokumentu, pozostałe natomiast mają inną chronologię, trudną do ustalenia.

Na szczególną uwagę zasługuje kopiec z miejscowości Krzynno (*Niendorff*) (ryc. 6). W pomorsko-brandenburskim recesie określany jest nazwą *Steinbrink*

– mały pagórek, stos kamieni (za: Czarnecki 1969, 27–28). Jest to znacznych rozmiarów kamiennie-ziemna konstrukcja będąca punktem granicznym na krajowej linii demarkacyjnej, która zbiegała się w tym miejscu z dawną granicą Jankowa (*Janicke*) i Drawska Pomorskiego (*Dramburg*). Pełniła zatem już wcześniej funkcję ważnego punktu granicznego. Jak wynika z treści pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego, w późniejszym czasie zaprzysiężona została na nim granica krajowa. Jego średnica wynosi ok. 28 m i ma obecnie 2 m wysokości. Linia graniczna w tym miejscu ulega wyraźnemu załamaniu (ryc. 7), kierunek jej kontynuacji wskazują miedze oraz dobrze widoczne, dużych rozmiarów doły. Północno-zachodni zlokalizowany jest w odległości ok. 80 m od kopca *Steinbrink*, ma nieckowaty kształt, a jego średnica wynosi ok. 25 m, głębokość zaś 2 m. Drugi, południowo-zachodni, położony jest w odległości 440 m. Składa się z dwóch przyległych nieckowatych dołów, co może wskazywać na jego dwufazową genezę. Pierwszy dół ma 25 m średnicy i 4 m głębokości oraz bardzo strome zbocza, drugi natomiast – ok. 16 m średnicy i 1,5 m głębokości.

Kwerenda archiwalnych opracowań kartograficznych wykazała, że w przeszłości w bliskim sąsiedztwie kopca *Steinbrink*, na linii rozgraniczenia ziem Drawska i Jankowa, znajdował się trzeci dół. Nie udało się go zlokalizować, ale jego istnienie w przeszłości potwierdziła analiza fotografii lotniczych. Dół położony był w odległości około 90 m na południowy zachód od kopca, co wskazują ujawniające się mrozowe, a także roślinne wyróżniki. Opierając się na danych kartograficznych, można w przybliżeniu określić jego wymiary oraz prawdopodobny czas, w którym uległ niwelacji. Jego długość wynosiła około 45 m, szerokość 25 m. Widać go na mapie *Messtischblatt Dramburg* z 1929 roku, natomiast na jej późniejszym wydaniu z 1943 roku w tym miejscu widoczne jest tylko obniżenie terenowe (ryc. 8). W latach trzydziestych XX wieku w Niemczech przeprowadzono reformę administracyjną i prawdopodobnie to wówczas dawna granica Drawska i Jankowa uległa radykalnej zmianie.

4. Opis przebiegu odtworzonej dawnej granicy

W wyniku badań terenowych przeprowadzonych w 2019 roku udało się określić przebieg dawnych granic (ryc. 9). Krajowa pomorsko-brandenburska linia graniczna i późniejsza, występująca tu do 1954 roku granica administracyjna pokrywały się na całej długości opisanego odcinka. Dukt graniczny rozpoczyna się na terenie leśnym, w miejscu lokalizacji dawnego kamiennego znaku granicznego *Schwerstein*³, na którym w 1564 roku została zaprzysiężona

³ W trakcie badań nie odnaleziono kamienia granicznego *Schwerstein*. Miejsce jego prawdopodobnej lokalizacji ustalono na podstawie archiwalnych map i czytelnych w terenie dawnych znaków rozgraniczających ziemie Jankowa, Woliczna i Brzeźnicy.

granica krajowa (CB, 306). Stąd kieruje się na północny-wschód, zgodnie z obecnym rozgraniczeniem powiatów łobeskiego i drawskiego, a jej przebieg na leśnym odcinku wyznacza niski wał z towarzyszącym mu od strony zachodniej płytkim rowem oraz niewielkie kamienne kopce. Po ok. 1100 m linia graniczna przebiegała przez wymieniane w recesie (CB) źródło (*Born*), a następnie po 130 m przecinała rzekę Brzeźnicę. W tym miejscu współczesna granica powiatowa skręca na zachód, natomiast linia dawnego rozgraniczenia biegnie przez niewielką wyspę/kępę, dalej przez zabagnione łąki Brzeźnicy i kieruje się pod górę w stronę kopca *Steinbrink* w okolicy Krzynna. Na tym odcinku na obszarze leśnym granicę wyznacza również niewielki wał z płytkim rowem, a na terenie rolnym miedza oraz wymieniany w recesie (CB) kopiec kierunkowy (por. ryc. 7). Na miedzy znajdują się liczne eratyki. Część z nich należy uznać – na podstawie cech dystynktywnych, o których była mowa powyżej – za dawne znaki graniczne. Od kopca *Steinbrink* dawna granica zmienia kierunek na północno-zachodni, omijając Czarne Bagno (*Schwarze Bruch*), i biegnie w stronę jeziora Dołgie Małe. Na tym odcinku, podobnie jak poprzednio na obszarach rolnych, granicę wyznacza widoczna miedza z ustawionymi eratykami. W okolicy Krzynna, na biegnącym po łuku odcinku granicy kamienie wykazują regularny rozstaw (około 30–40 m). Granicę wyznaczają również małe kierunkowe kopce o kamiennej konstrukcji oraz duży kopiec zlokalizowany w miejscu, gdzie dawna granica krajowa zbiegała się z nieistniejącą już linią rozgraniczającą obszary Krzynna i Cianowa. Dalej badany dukt graniczny przebiega wzdłuż niewielkiego strumienia płynącego głęboką rynną, wpadającego do jeziora Dołgie Małe. Dalszy, północny fragment opisanej tu granicy opiera się w dużej mierze na hydrografii terenu.

Północny fragment dawnej granicy pomorsko-brandenburskiej biegnie północno-zachodnim brzegiem jeziora Dołgie Małe, a następnie wzdłuż rzeki Węgorki. W odległości ok. 0,9 km od jej ujścia do jeziora Będargowo, w miejscu oznaczonym kopcem⁴, granica skręca na zachód, przyjmując na dalszym odcinku lądowy charakter, i kieruje się do następnego kopca granicznego⁵. Tu zbiegała się z dawnym rozgraniczeniem ziem wsi Żółte i *Finckenhagen*⁶. Od wymienianego kopca przy rzece granicę krajową wyznacza biegnąca do drogi miedza gruntów wsi Nętno i Żółte, a następnie na krótkim odcinku rozciąga

⁴ Kierujący się na zachód fragment granicy został utworzony po 1388 r., kiedy Borkowie sprzedali Nętno zakonowi krzyżackiemu (Rymar 2017, 94).

⁵ Ten kopiec został zlokalizowany na podstawie danych kartograficznych. Położony jest na niedostępnym terenie dawnego torfowiska. Widoczny jest z brzegu, ale jego pełna weryfikacja jest utrudniona.

⁶ *Finckenhagen* to prawdopodobnie późniejszy *Aalkist* – Olchowiec. Losy tej wsi nie są w pełni wyjaśnione, dlatego dalej będzie oznaczana swoim dawnym mianem.

się wzdłuż drogi łączącej Nętno z Drawskiem Pomorskim. Od kopca zlokalizowanego na torfowiskach granica kieruje się dalej na północny zachód do Granicznego Bagna (*Grenze Bruch*) i skręca na północ.

5. Ślady dawnych granic – dyskusja

Na podstawie wstępnych wyników badań można zauważyć, że na objętym opracowaniem obszarze sposób demarkacji w znacznej mierze zmienił się wraz z przyjęciem w 1564 roku pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego. Powszechne stało się sypanie kopców u zbiegu granic. Taki wniosek wynika zarówno z analizy treści recesu (CB), jak i z badań terenowych, w trakcie których zlokalizowano wszystkie kopce poza jednym, położonym przy dawnej granicy Cianowa i *Finckenhagen*. Jego prawdopodobną lokalizację ustalono na podstawie danych ALS (na ryc. 9 oznaczono to miejsce symbolem kopca ze znakiem zapytania). Kopce sypano dla potrzeb znakowania granicy krajowej, a więc miały one szczególny charakter. Dotyczy to jednak tylko nieruchomości położonych po stronie Księstwa Pomorskiego. Inaczej było na obszarze należącym do Brandenburgii – tam w miejscach zbiegania się granic lokalnych z granicą krajową pozostawiono dawne kamienne znaki graniczne. Sposobu znakowania nie zmieniono (tzn. nie usypano kopca) przy rozgraniczeniu ziem: Jankowa i Woliczna (gdzie na kamieniu nazywanym *Schwerstein* została zaprzysiężona granica krajowa, zob. CB), Drawska i Zarańska (tam – jak wykazały nasze badania – początek między granicznej oznaczony był kamieniem ze znakiem krzyża, ryc. 10) oraz Zarańska i Żółtego. Wyjątkiem po stronie brandenburskiej jest oznaczona kopcem *Steinbrink* granica Drawska Pomorskiego i Jankowa. W przeszłości prawdopodobnie rozgraniczała ona również ziemie drawską i złocieniecką (Jankowo w pewnym okresie należało do ziemi złocienieckiej, Rymar 2017, 62), a więc miała nieco inny status i sposób jej znakowania na całej długości odbiega od innych z tego obszaru.

Przedstawione wnioski oparte są na wstępnych wynikach dotyczących krótkiego, 16-kilometrowego odcinka badanej granicy. Uchwycono pewne tendencje, jednak rysuje się potrzeba dalszych badań. Nie można wykluczyć, że kamienny granicznik opatrzony nazwą *Schwerstein* miał długą tradycję, był mocno zakorzeniony w lokalnej pamięci i wystarczająco dobrze rozpoznawalny, dlatego zrezygnowano z sypania kopca. Podobnie przedstawia się sytuacja z kamieniem ze znakiem krzyża ustawionym na rozgraniczeniu Drawska Pomorskiego i Zarańska.

W trakcie badań zlokalizowano również wiele innych kopców, prawdopodobnie o funkcji kierunkowej. Charakteryzują się one znacznie mniejszymi rozmiarami i najczęściej kamiennie-ziemną konstrukcją. Bardzo często występują

na początku i końcu miedz, przy podmokłych obniżeniach terenowych. Czas ich powstania jest trudny do określenia na podstawie aktualnego stanu badań.

Wśród kopców, które mają starszą chronologię, jak te usypane w połowie XVI wieku, na szczególną uwagę zasługuje *Steinbrink*. Analizując opis jego lokalizacji z pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego z 1564 roku (CB) oraz lokalizacji *Dupnej moggulli* w dyplomie z 1254 roku, który przedstawia granicę obszaru Zarzęcice (CP), można wnioskować, że w obu dokumentach mowa jest o tym samym obiekcie. W obu przypadkach granica kieruje się bowiem od bagien Brzeźnicy na wzgórze i dobiega do tych punktów. Należy zauważyć, że jedynym znaczącym przewyższeniem na odcinku od Brzeźnicy do jeziora Dołgie Małe jest zbocze doliny tej rzeki. Wynika z tego, że miejsca te znajdowały się na tym samym przewyższeniu. W dyplomie z 1254 roku (CP) pojawia się stwierdzenie, że przy znajdującej się między Czarnym Jeziorem a bagnami Brzeźnicy *Dupnej moggulli* granica zmienia kierunek (*dirigentes*). Podobnie, przy kopcu *Steinbrink* granica krajowa również zmienia kierunek, by ominąć od zachodniej strony – obecnie w dużej mierze zatorfione – jezioro, nazywane jeszcze na początku XX wieku Czarnym Bagnem (*Schwarze Bruch*) (por. ryc. 7). W tym przypadku, na obecnym etapie badań, nie możemy mieć jednak pewności, czy występujące w opisie granicy z XIII wieku (CP) dawne Czarne Jezioro jest tożsame z późniejszym Czarnym Bagnem. Występuje jednak istotne podobieństwo obu nazw.

W 1955 roku Ryszard Kiersnowski podjął próbę zlokalizowania *Dupnej moggulli* (1955, 109–142). Swe dociekania oparł wyłącznie na informacjach zawartych w dokumencie z 1254 roku (CP) i doszedł do wniosku, że miejsce to powinno się znajdować w promieniu 1 km od Krzynna, co jest zbieżne z przedstawioną powyżej lokalizacją.

Mianem *Dupnej muggulli* Słowianie pomorscy określali kamienny grób (Kirkor 1876, 244). W słowiańskim obrządku pogrzebowym kurhany odgrywały ważną rolę. Jeżeli więc kojarzono jakąś formę z mogiłą, to zapewne przede wszystkim był nią kurhan, kopiec, kamienna górka, i to chyba bez względu na to, czy było to miejsce pochówku, czy tylko forma je przypominająca. Nazwy słowiańskie ulegały niemczeniu, kamienny kopiec mógł przybrać nazwę dokładnie mu odpowiadającą – *Steinbrink*.

Przytoczone powyżej fakty pozwalają z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że *Dupna moggulla* to późniejszy *Steinbrink*. Trudno jednak dzisiaj stwierdzić, czy była to wcześniej pogańska mogiła, której nadano wtórnie rolę znaku granicznego, czy usypany intencjonalnie kopiec graniczny. Na to pytanie być może dałyby odpowiedź badania wykopaliskowe. Jeżeli przyjmiemy, że kopiec ten został usypany w połowie XIII wieku lub wcześniej dla potrzeb znakowania granicy, to należy pamiętać, że dwuwarstwowe znakowanie granic rozpowszechniło

się na terenie Europy znacznie później (Duna 2015, 79–91). W Skandynawii na przykład taki zwyczaj rozwinął się dopiero z początkiem XVII wieku (Lisberth, Kopperund 1992) i jego datowanie z powodu braku materiału archeologicznego może okazać się bardzo trudne.

Wiele pytań nasuwają zlokalizowane wokół kopca *Steinbrink* doły (por. ryc. 7). W literaturze przedmiotu brak jest informacji o tego typu znakach granicznych, co nie oznacza, że w przeszłości nie mogły one na tym terenie pełnić takiej funkcji – tym bardziej jeżeli przyjmiemy, że *Steinbrink* to mająca długą historię dawna *Dupna moggulla*. Występowanie znacznych rozmiarów dołów na każdym kierunku rozgraniczenia i położonych tak, że linia graniczna stanowi ich oś symetrii, nie wydaje się przypadkowa.

Badania przeprowadzone przez Łobeską Fundację Archeologiczną miały charakter nieinwazyjny. Nie przeprowadzono wykopalisk ani badań geologicznych, które mogłyby dostarczyć wielu informacji na temat genezy znaków granicznych, a być może także ich chronologii. Można natomiast z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że dół położony na południowy zachód od kopca *Steinbrink* ma charakter antropogeniczny. Poświadczają to jego strome ściany, znaczna głębokość przy stosunkowo niewielkiej średnicy oraz duże eratyki o średnicy ok. 1 m zalegające na obrzeżu. Podobnie wygląda dół położony na północnym zachodzie. Jeżeli przyjmiemy, że były to obiekty antropogeniczne, a przynajmniej w stosunku do dwóch można tak sądzić, to ich lokalizację determinował układ granic. Trudno natomiast bez badań inwazyjnych cokolwiek powiedzieć na temat pochodzenia zniwelowanego już dołu, położonego na południowym wschodzie, na dawnej linii rozgraniczenia ziem Drawska Pomorskiego i Jankowa. Jego likwidacja prawdopodobnie zbiegła się w czasie ze zmianą tego rozgraniczenia, co również uzasadnia możliwość jego związku ze znakowaniem granicy.

Innym ważnym zagadnieniem wymagającym wyjaśnienia jest występowanie w wyjątkowo dużej liczbie tzw. gródków stożkowatych na dawnej pomorsko-brandenburskiej granicy. Nie są one wprawdzie znakami granicznymi, ale stanowią istotny element jej organizacji. Występują przede wszystkim po stronie brandenburskiej i najczęściej wręcz przylegają do linii granicznej. Jedynym odstępstwem od tej reguły mógł być zlokalizowany po stronie pomorskiej w okolicy Nętna gródek *Moritzburg*. Jego prawdopodobne położenie zostało ustalone wyłącznie na podstawie danych kartograficznych. Wszystkie pozostałe: Ginawa – AZP 29-16/34 (Matuszewska, Przybyła 2018), Jankowo (*Burgwerder*) (Rymar 2017, 62), Ustok oraz *Burgwinkel* w okolicy Nętna, zlokalizowane na podstawie danych kartograficznych i poświadczone formą terenową, znajdują się natomiast po stronie marchijskiej. Tak duża liczba tego typu budowli na małym 18-kilometrowym odcinku każe stawiać pytania o ich rolę i związek

z przebiegającą na tym obszarze granicą oraz strukturą własności gruntów w późnym średniowieczu. W połowie XVI wieku wymienione siedziby nie pełniły już prawdopodobnie żadnej funkcji, ponieważ w treści pomorsko-brandenburskiego recesu (CB) nie są wymieniane.

Podsumowanie

Wybór dawnej krajowej, a późniejszej administracyjnej linii granicznej jako obszaru badań pozwolił na zlokalizowanie szeregu historycznych znaków granicznych. Jej rubieżne tereny na przełomie czasu ulegały silnym przekształceniom. Rozwój folwarków, nasilone fale późniejszego osadnictwa, parcelacja majątków, pruska, a następnie niemiecka reforma administracyjna w istotny sposób wpłynęły na kształt wielkich posiadłości szlacheckich i granic lokalnych. Funkcjonujący tu przez siedem wieków i będący przedmiotem badań dawny dukt graniczny oparł się tym zmianom, występujące na nim znaki graniczne z biegiem czasu nakładały się na siebie.

Przyjęcie pomorsko-brandenburskiego recesu granicznego w 1654 roku skutkowało upowszechnieniem kopców jako znaków granicznych. Wcześniej znakowanie granic opierało się w dużej mierze na miedzach, czasami uznawanych za najbardziej archaiczne przykłady granicy liniowej (Myśliwski 1994, 4). Są one niewątpliwie obiektami o pierwotnej i podstawowej funkcji rozgraniczania (Adamowski 1991, 66). Te ciągłe znaki, które w dość precyzyjny i widoczny sposób wyznaczały linię graniczną, miały również istotne znaczenie przy delimitacji i demarkacji granicy krajowej. W treści pomorsko-brandenburskiego recesu (CB) często pada stwierdzenie, że granica biegnie miedzą. Płodowcowy pofałdowany teren sprzyjał formowaniu miedz dużych rozmiarów i łatwo rozpoznawalnymi elementami krajobrazu kulturowego. W późniejszym okresie, w XVIII wieku, pruskie prawo graniczne regulowało szerokość miedzy (Felcenloben 2013, 194). W zależności od wielkości własności ziemskich miały one mieć szerokość jednej lub czterech stóp z zastrzeżeniem, że w przypadku, gdyby były szersze od zalecanych, nie mogły już być zwężane. Prawdopodobnie to ograniczenie miało również wpływ na kształt, w jakim przetrwały do czasów współczesnych. Przestało ono obowiązywać dopiero w 1900 roku, z chwilą wejścia w życie niemieckiego kodeksu cywilnego. W nim miedza była nadal wymieniana jako urządzenie graniczne podlegające ochronie prawnej⁷. Granicę rozdzielającą sąsiadujące własności wyznaczał środek miedzy.

---

⁷ Tak jak obecnie również i w przeszłości niszczenie znaków granicznych podlegało surowej karze. Po 1900 r. – z chwilą wejścia w życie niemieckiego kodeksu cywilnego – miedza utraciła rangę znaku granicznego i stała się tylko urządzeniem granicznym, a te nie zawsze były objęte ochroną prawną.

Wzmocnieniem między jako znaku granicznego były ustawione kamienie. Stare przysłowie mówi: *miedza miedzą, a kamień granicą* (Adamowski 1991, 68). W trakcie omówionych w tym artykule badań terenowych zlokalizowano wiele kamiennych znaków granicznych. Najczęściej usytuowane były na „koronie” miedzy, co wskazuje, że względem niej mają młodszą chronologię. Wyjątkiem mogą być kamienne znaki graniczne rozmieszczone na końcach miedz i w miejscach, gdzie zbiegały się granice kilku nieruchomości. Prawdopodobnie znacznie młodsze są natomiast znaki kamienne ustawione w niewielkich odstępach w okolicy Krzynnina. Granica biegnie w tym miejscu po ostrym łuku. Wprowadzenie w XVIII wieku udoskonalonego opisu topograficznego wiązało się z dążeniem do utrzymania prostoliniowych odcinków między punktami. Ich zagęszczenie na odcinkach krzywoliniowych sprzyjało większej dokładności pomiarów. W takich miejscach kamienie zaczęto wówczas ustawiać w odległości co 8 prętów⁸ (Figlus 2015, 265).

Znakomita część informacji na temat znaków granicznych pochodzi z badań opartych na źródłach pisanych. Jak wykazały przeprowadzone badania, prace terenowe mogą przynieść wiele nowych informacji na temat organizacji i znakowania dawnych granic na Pomorzu Zachodnim. Opisując tutaj dawny dukt graniczny, w stosunku do kopców nie używałem występujących w literaturze określeń: kopiec węglowy, narożny czy ościenny. Znakowanie opisanej granicy odbiega bowiem od sposobów znanych z tego samego okresu, ale z innych obszarów Polski, gdzie u zbiegu granic sypano zazwyczaj kopce węglowe w narożnikach każdej z sąsiadujących nieruchomości, co obrazowo przedstawił Łochowski i Paciorkowski (za: Felcenloben 2013, 89). Na opisanym tu odcinku pomorsko-brandenburskiej, a następnie administracyjnej granicy nie stwierdzono żadnego takiego przypadku. W miejscu styku granic sąsiadujących nieruchomości sytuowano jeden znacznych rozmiarów kopiec główny. Na linii miedzy natomiast w różnych miejscach sypano mniejsze kopce kierunkowe, które czasami na innych obszarach współczesnej Polski nazywane były stróżami.

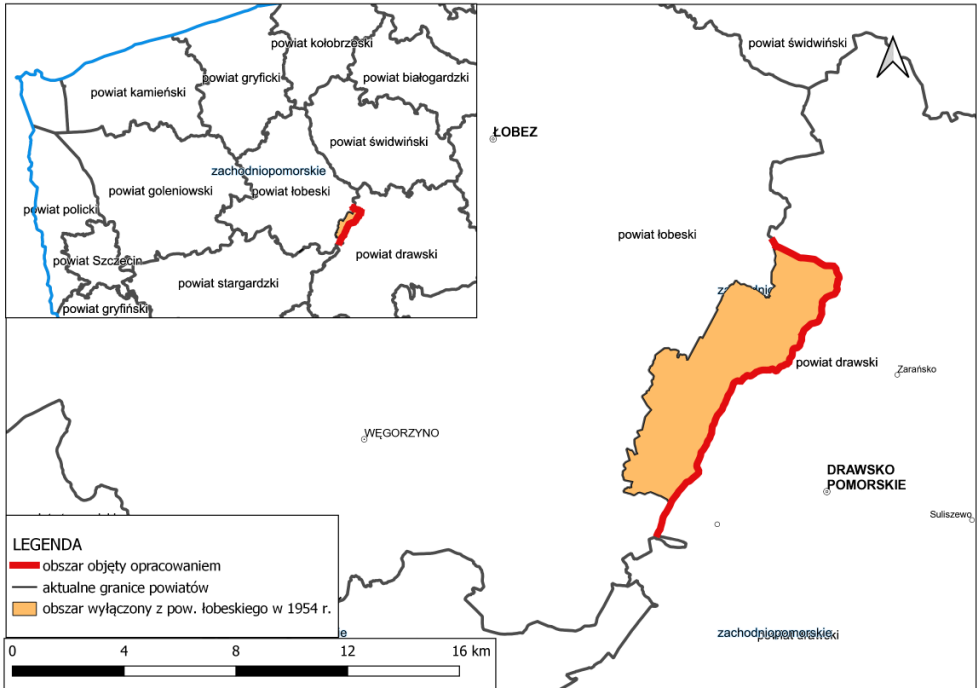
Na Pomorzu Zachodnim jeszcze do 1945 roku funkcjonowały w różnych formach dawne wielkie posiadłości szlacheckie. Część z nich już znacznie wcześniej została rozparcelowana, lecz utworzone z ich areалу nieruchomości nadal przylegały do dawnej zewnętrznej granicy, która na pewnych odcinkach nie ulegała likwidacji. Występujące na niej znaki graniczne – manifestujące

---

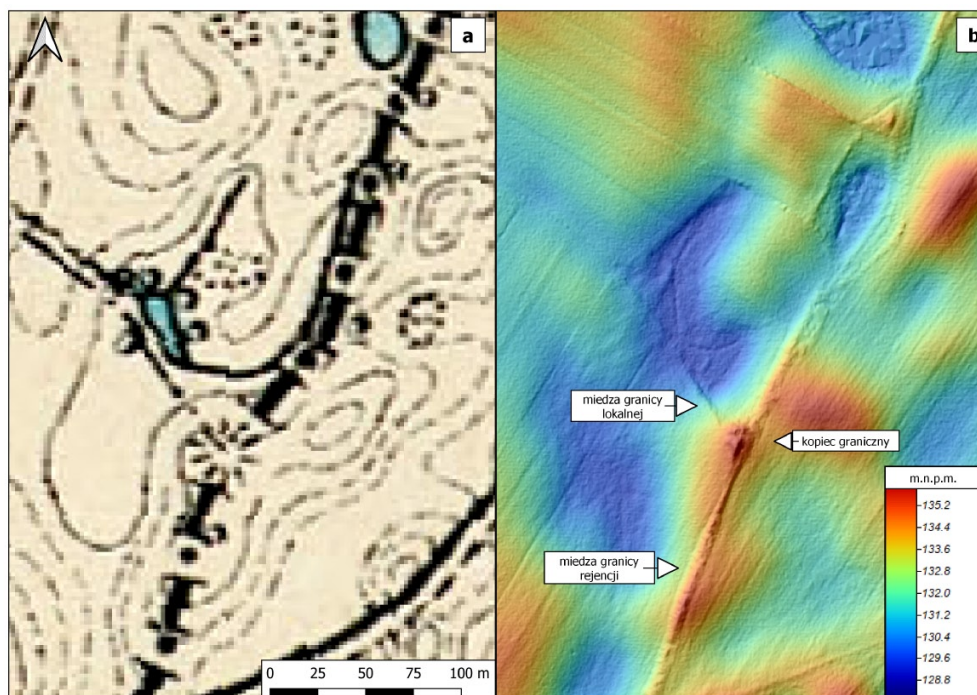
⁸ Do czasu wprowadzenia w 1816 r. pruskiego systemu miar jednostką długości używaną przy pomiarach polowych, terenowych i kartograficznych był pręt. Pręt pomorski, stosowany na Pomorzu Zachodnim do 1726 r., wynosił 4,673 m. W tym czasie na terenie zajęтым przez Brandenburgię funkcjonowały natomiast trzy inne odmiany tej jednostki: pręt myśluborski (= 4,420 m), nowomarchijski krajowy (= 5,022 m) i pręt kostrzyńskiej Komory Celnej (= 4,786 m). W latach 1713–1773 wprowadzono pręt myśluborski równy 3,7662 m, który wkrótce stał się miarą obowiązującą na całym obszarze Pomorza (Tymicz 1979, 263–273).

się własną formą lub cechujące trwałością, jak kamienie – wraz ze zmianami w prawodawstwie z czasem stawały się tylko urządzeniami granicznymi. Po zmianie prawa pruskiego w 1900 roku były jednak nadal chronione. Tkwiły też zapewne głęboko w pamięci lokalnej, a właściciele nieruchomości przekazywali najprawdopodobniej wiedzę o ich usytuowaniu z pokolenia na pokolenie. Potwierdzają to również nazwy miejscowe utrwalone w dawnej pruskiej i niemieckiej kartografii. Po 1945 roku obszary Państwowych Gospodarstw Rolnych w dużej mierze wytyczano w oparciu o granice funkcjonujących tu wcześniej majątków szlacheckich. Ten ciąg zdarzeń miał decydujący wpływ na stan zachowania dawnych granic na Pomorzu Zachodnim, które – jak pokazują przedstawione wstępne wyniki – na wielu odcinkach przetrwały do czasów współczesnych w niewiele zmienionej formie i mogą stanowić przedmiot badań archeologicznych.

Ryc. 1. Lokalizacja obszaru badań. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 1. Location of the research area. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 2: a – fragment mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1929 roku z uwidocznioną granicą rejencji koszalińskiej i szczecińskiej oraz granicą lokalną (gminną); b – reliktów dawnych znaków granicznych w postaci kopca i miedz – kompozycja numerycznego modelu terenu i analizy cieniowania. Oprac. B. Przybyła

Fig. 2: a – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1929 with the border of the Koszalin and Szczecin Regions as well as the local (commune) border; b – remains of old boundary markers in the form of a mound and baulk – combination of a Digital Elevation Model and shading analysis. Prepared by B. Przybyła

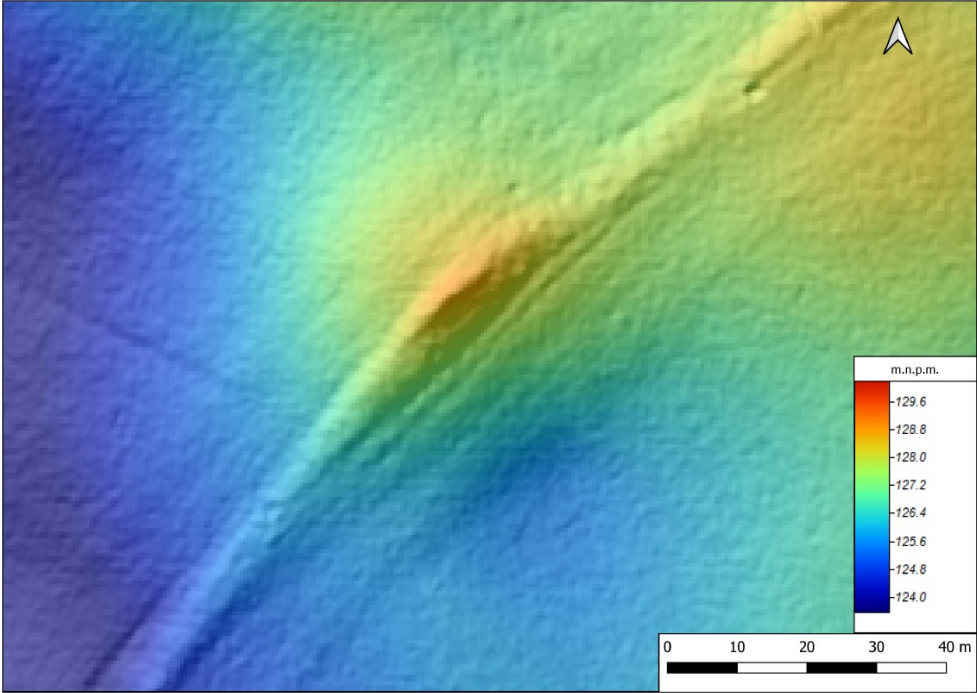

Ryc. 3. Wysoka miedza na obszarze badań. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 3. Tall baulk in the research area. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 4. Współczesny słupek graniczny oraz dawny kamienny znak graniczny na badanym dukcie granicznym. Fot. B. Przybyła
Fig. 4. Modern border post and former stone border marker in the researched border track. Photograph by B. Przybyła

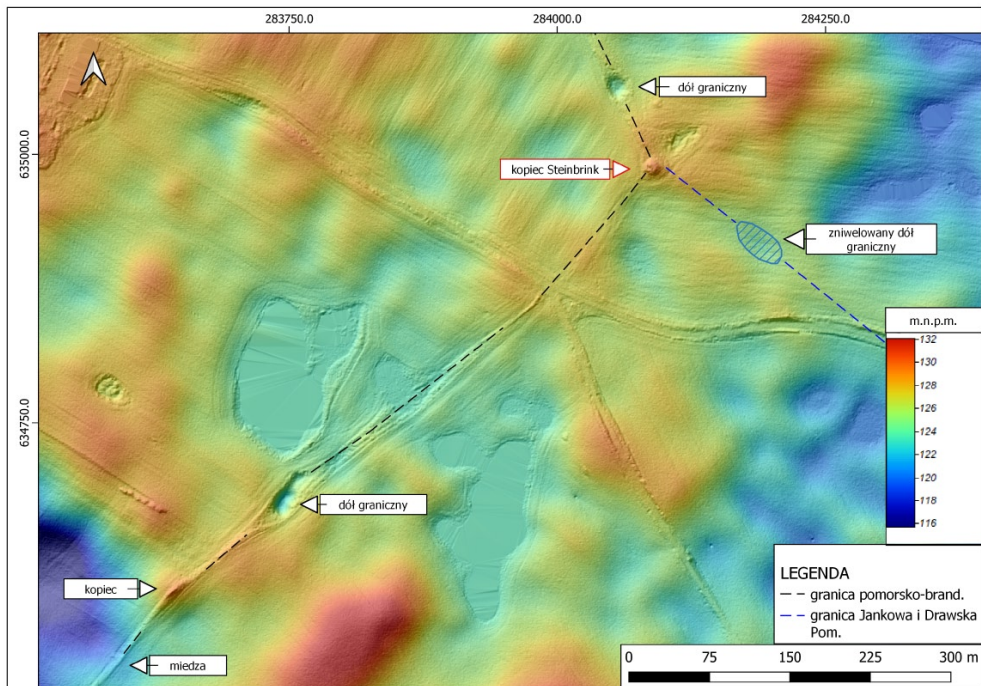
Ryc. 5. Kopiec graniczny o soczewkowatym kształcie. Oprac. B. Przybyła

Fig. 5. Lenticular-shaped border mound. Prepared by B. Przybyła

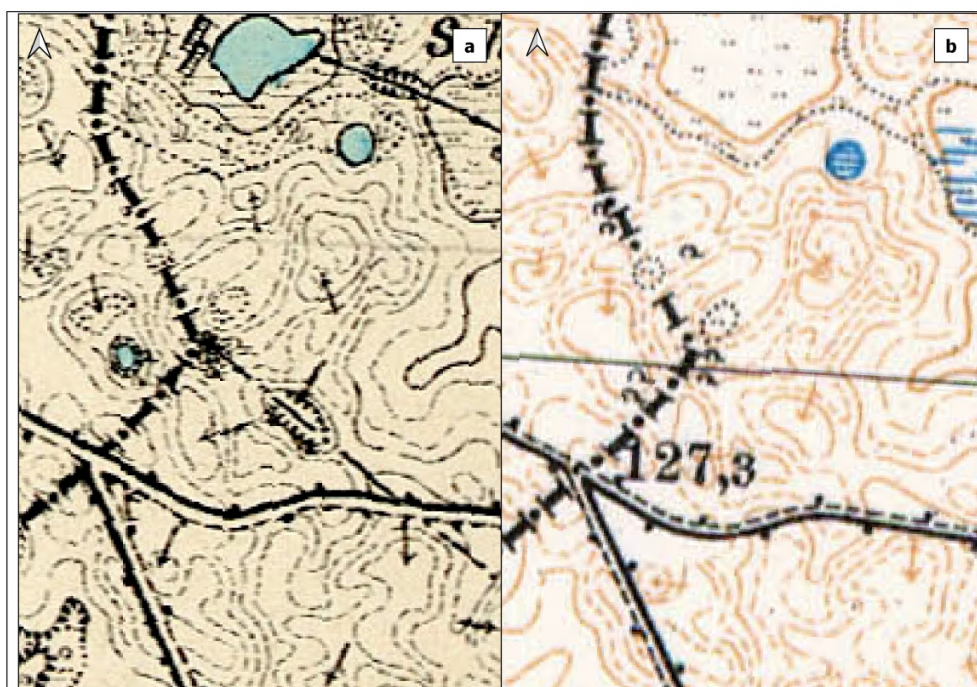

Ryc. 6. Kopiec graniczny *Steinbrink*. Fot. B. Przybyła
Fig. 6. Border mound *Steinbrink*. Photograph by B. Przybyła.

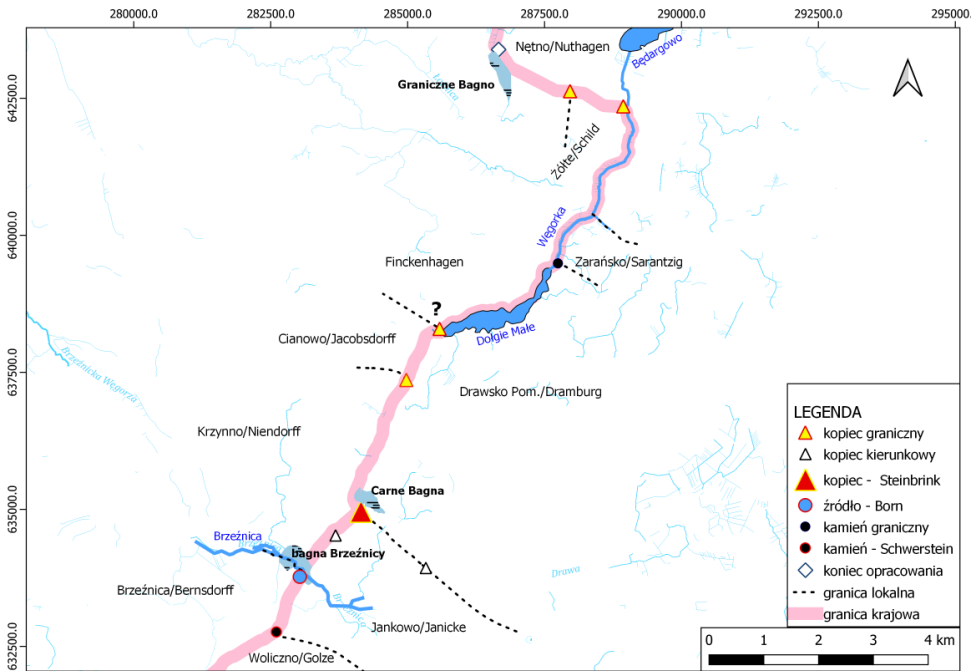

Ryc. 7. Dawne znaki graniczne w okolicach kopca *Steinbrink*. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 7. Old boundary markers in the vicinity of mound *Steinbrink*. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 8.: a – fragment mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1929 roku z uwidocznionym dołem na granicy gruntów Drawska Pom. i Jankowa; b – wycinek mapy Messtischblatt 2460 Dramburg z 1943 roku z zaktualizowanym stanem granic. Oprac. B. Przybyła

Fig. 8. a – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1929 with a highlighted pit on the border between Drawsko Pomorskie and Jankowo; b – fragment of map Messtischblatt 2460 Dramburg from 1943 with updated border line. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 9. Odtworzony przebieg dawnego duktu granicznego. Oprac. B. Przybyła
 Fig. 9. Recreated route of the old border track. Prepared by B. Przybyła

Ryc. 10. Kamień graniczny ze znakiem krzyża ustawiony na granicy Drawska Pom. i Zarańska.
Fot. B. Przybyła

Fig. 10. Border stone with a cross on a border between Drawsko Pomorskie and Zarańsko.
Photograph by B. Przybyła

Bibliografia

Źródła

- CB – *Codex diplomaticus Brandenburgensis*. Oprac. A.F. Riedel. Berlin 1863 (nr 313, s. 306–307).
- CP – *Codex Pomeraniae vicinarumque terraru diplomaticus 1 (bis 1269)*. Oprac. F. von Dreger. Berlin 1768 (nr 242, s. 349–352).

Literatura

- Adamowski J. 1991. Kulturowe funkcje miedzy. *Etnolingwistyka* 4, 65–82.
- Czarnecki M. 1969. Źródła toponomastyczne do badań nad rozprzestrzenieniem grobów megalitycznych na Pomorzu Zachodnim i Środkowym. *Materiały Zachodniopomorskie* 15, 27–28.
- Duna P. 2015. Tajne świadki graniczne w Europie Środkowej od XVI do XIX w. – problem słabo znany. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63/1, 79–91.
- Felczenloben D. 2013. *Granice nieruchomości i sposoby ich ustalania*. Warszawa.
- Figlus T. 2015. Uwagi na temat procesu kształtowania granic wsi w Polsce do końca XVIII wieku w kontekście morfogenetycznym. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej* 4, 253–276.
- Kiersnowski R. 1955. Mogiły i cmentarzyska pomorskie w przekazach źródeł pisanych z wieku XII–XIV. *Materiały Zachodniopomorskie* 1, 109–142.
- Kiersnowski R. 1960. Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej. *Archeologia Polski* 5, 257 – 289.
- Kirkor A.H. 1876. *Pokucie pod względem archeologicznym*. Kraków. Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności V.
- Konias A. 2010. *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*. Słupsk.
- Lisberth A., Kopperund T. 1992. *Korsmerker i Hellaskogen*. <<https://www.notteroyhistorielag.no/anne-lisbeth-thomassen-kopperud-korsmerker-i-hellaskogen/?fbclid=IwAR0abEkuDWDEdTHv1hDLfv6ZpxfykCoRSeJaCT2mvqDTFCO8SPD8-gn2Hk>> [dostęp: 29 II 2020].
- Maisel W. 1989. *Archeologia prawna Europy*. Warszawa–Poznań.
- Matuszewska A., Przybyła B. 2018. *Sprawozdanie z badań archeologicznych*. Szczecin.
- Myśliwski G. 1994. Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.). *Kwartalnik Historyczny* 3, 3–24.
- Podlasinski M. 2001. Erozja antropogeniczna oraz jej przejawy w obrębie wsi Brwice. *Folia Universitatis Agriculturae Stetinensis*, 189–194.
- Rymar E. 2017. *Słownik historyczny Nowej Marchii w średniowieczu* V. Chojna–Wodzisław Śląski–Drawsko Pomorskie, 112–113.
- Ślaski K. 1960. *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*. Poznań.
- Tymicz R. 1979. Dawne jednostki miar stosowane na Pomorzu. *Materiały Zachodniopomorskie* 25, 263–273.

Summary

Development of feudal relations in the late Middle Ages in Western Pomerania, followed by Brandenburg invasions contributed to the emergence of new territorial divisions. The Pomeranian-Brandenburg border, created at that time, on the section running along the edge of the Łobez land, did not change significantly for seven centuries. Initially, as the national border, and then the border between Szczecin and Koszalin Regions, it played an important demarcation role. Some researchers also indicate that to some extent its route may have coincided with the earlier border of the Zarzęcice land. Therefore, it was assumed that this former border path should abound in various border marks possible to capture with the use of non-invasive archaeology methods. In 2019, research was undertaken covering approximately 120 km of the above-mentioned border line. It was aimed to locate old boundary markers, recreate the actual route of the Pomeranian-Brandenburg border line in the field and define the marking system in the late Middle Ages and early modern period. This article presents the results of the research of its short, 16-kilometre section. As a result of the conducted archaeological survey, a number of old boundary markers in the form of mounds, baulks and stones were located in the field. The route of the former Pomeranian-Brandenburg border line was reconstructed and the former border point named *Dupna moggulla* mentioned in the diploma from 1254 has been located. It has been established that the introduction of the Pomeranian-Brandenburg border recession in 1564 popularised the use of mounds as a boundary marker. Previously, the border marking system used baulks and stone boundary markers.

Bogdan Przybyła
Łobeska Fundacja Archeologiczna
archeoturystyka@gmail.com